



DEVLET, İNSAN VE EKONOMİ: MERKEZİ OTORİTENİN ESNAFLA İLİŞKİSİ VE İHTİKÂR FAALİYETLERİ

Dr. Öğr. Üye. Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR*

ÖZ

Bu çalışma, genelinde Türklerin devlet anlayışında ekonomi ve adalet mekanizmasının işleyişi ve bunun halka yansımalarını, özelde ise Osmanlı dönemi ekonomisi klasik ve klasik sonrası dönem olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Klasik ve sonrası dönemin devlet-esnaf ilişkileri, belgeler üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Devlet tarafından ekonominin işleyişi üzerine alınan tedbirlerin toplum içindeki psiko-sosyal tutum ve davranışların olumlu ve olumsuz etkileri de ayrıca ele alınmaya çalışılmıştır. Özellikle zamanları ve buhranlı anlarda ortaya çıkan, belgelerde ihtikâr olarak adlandırılan karaborsacılık, vurgunculuk ya da stokçuluk olarak günümüzde adlandırılan faaliyetler irdelenmiş, devletin bu faaliyetlerin engellenmesi hususundaki çabaları, bir kısım belgeler üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Devletin bu vurgunculuk ya da stokçuluğa karşı almış olduğu tedbirlerden biri olan narh sistemi, esnafın yolsuzluk yapmamasını tembihleyen, yapanları tespit edip cezalandırılmalarını sağlayan, bu kapsamda esnafın kendi içindeki denetimlerine de kapı açan, istifçilik ve karaborsacılığı men eden kararlar içeren bir sistemdi. Narh, istenmeyen bu dengesizliğin önüne geçmek amacıyla, piyasayı düzenler ve devletin fiyat kontrolünü sağlardı. İhtisap, sadece ihtikâr faaliyetlerine değil aynı zamanda kusurlu ürün üreten ya da eksik satış yapanlarla kalitesiz üretim yapanlara da müdahale etmekteydi. Osmanlı döneminde de ihtisabın teftiş, sık yapılan kontrol ve denetimlerle, çıkarılan nizamnâme ve gönderilen hükümlerle, hem dini hem de örfî olarak adilâne bir sistemin kurulması için son derece ciddiye alındığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İhtikâr, Esnaf, Klasik Dönem, Klasik Sonrası Dönem, Ekonomi, Narh, İhtisab

STATE, PEOPLE AND ECONOMY: CENTRAL AUTHORITY'S RELATIONSHIP WITH TRADESMAN AND PROFITEERING ACTIVITIES

ABSTRACT

In this study, the functioning of the economy and justice mechanism in the understanding of the state of the Turks in general and its reflections on the public was discussed. And in particular, the economy of the Ottoman period as classical and post-classical period was examined. The state-tradesmen relations of the classical and post-classical period were evaluated through documents. The positive and negative effects of the measures taken by the state on the functioning of the economy on the psycho-social attitudes and behaviours in the society have also been tried to be discussed. The activities called black market, profiteering or hoarding, which emerged especially in times of crisis and are called "ihtikâr" in the documents, were examined, and the efforts of the state to prevent these activities were tried to be examined through some documents. The *narh* (fixed price) system, one of the measures taken by the state against this profiteering or hoarding, was a system that included decisions advising shopkeepers not to commit corruption, ensuring that those who did it were detected and punished, and prohibiting hoarding and black marketing. Narh (fixed price system) regulated the market and ensured price control of the state in order to prevent this undesirable imbalance. *İhtisap* was intervening not only in profiteering activities, but also in those who produced defective products or under-sold, and those who produced poor quality products. In the

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü/Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, sbuyukcan@ogu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-8407-9403

Ottoman period, it is seen that the *ihtisap* was taken very seriously with the inspection, frequent checks and inspections, the regulations issued and the decrees sent, in order to establish a just system both religiously and customarily.

Keywords: İhtikâr (Profiteering), Tradesmen, Classical Period, Post-Classical Period, Economy, Narh (fixed price), İhtisap

Osmanlı ekonomi sistemi, 14'ncü yüzyıldan 19'ncü yüzyıla kadar çeşitli iniş ve çıkışlar yaşamış; devleti olduğu kadar toplumu, ekonomiyi dolayısıyla toplumun psikolojisini ve davranışlarını da etkilemiştir. Tarihi kaynaklara bakıldığında, özellikle Osmanlı klasik döneminde, devletin iktisâdi fonksiyonları ve bu fonksiyonları görmek ve yürütmekle yükümlü organlarının varolması sebebiyle toplumun bir iktisâdi hayatının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Devletin faaliyetleri de bu ekonomik hayatı az ya da çok etkilemektedir. Bir kısım araştırmacılar tarafından, özellikle 1500 ve 1800'lü yıllarda Osmanlı Devleti'nin iktisâdi hayatıyla ilgili aldığı kararlarda, üç temel ilke üzerinde durulmaktadır: İaşe (provizyonizm), fiskalizm ve gelenekçilik. (Genç 2000:45) Buna göre, alıcı ve üreticiler, mümkün olduğu kadar ucuza mâl etmek ve malın gerçek değerinden çok daha yüksek fiyatlara satmak isterken; sözkonusu bu mal ve hizmetleri kullanmak üzere üreten veya satın alanlar açısından durum tam tersidir. Tüketiciler için, malın mümkün olduğu kadar ucuz, kaliteli ve bol bulunması yeterlidir. Üreticiye göre ise, mal ve hizmetin bolluğu hatta kalitesi çok önemli değildir. Kâr amacı güdüldüğünden çoğunlukla malın bol bulunması onlar için sıkıntılı ve tercih edilmeyen bir durumdur. Dolayısıyla mal, ne kadar az bulunursa fiyatının da bir o kadar artacağı görüşü hâkimdir. İaşe ilkesi, tüketici gözüyle bakılan görüşün dayandığı ilkeye daha yakındır. İnsanların ihtiyacını karşılamak üzerine kurulu bir iktisadi anlayış olup Osmanlı iktisadi politikasının da temel ilkesidir. Dolayısıyla bu anlayışın devlet politikalarına yansımalarının en önemli örneği de vergi (resm)lerdir. Devlet, çift sahibi ölür ve geride iki oğlu kalırsa ancak çiftlerin parçalanmasına (nîm çift) müsaade ederdi. Çiftlerin parçalanması, devlet tarafından onaylanan bir durum değildi. (Emecen 1993:309-310) Dolayısıyla, çiftçilerin zirâî üretimi düşürmeye sebep olacak şekilde, toprağı işlemeden tutmalarına ya da toprağı terk ederek farklı bölgelere başlarına buyruk şekilde gitmelerine izin verilmez, böylece devlet tarafından istenmeyen göç hareketleri engellenir. Osmanlı devlet iktisâdında bu durum, dengenin gözetilmesidir ki aynı zamanda gelenekçiliğin de başlıca fonksiyonlarındanıdır. Devlet tarafından, üretimin ve üreticinin sayılarında bir denge gözetilir. Böylece az üretiminin yanı sıra fazla üretimde de israfın önüne geçilmesi hedeflenir. Fiskalizm ise, devletin iktisadi hayata karşı tavrını belirleyip bu alandaki düzenlemeleri yönlendirir. Hazineye ait gelirlerin mümkün merteye yüksek düzeye çıkarılmaya çalışılması ve ulaştığı düzeyin altına inmesinin de engellenmesi olarak tanımlanmaktadır. (Genç 2000:50)

İaşe, gelenekçilik ve fiskalizm ilkeleri incelendiğinde işleyişin hem ekonomi hem de insan için, talep değil arz, diğer bir deyişle alıcı değil verici yönlü düzenlendiği görülmektedir. Geçmişin deneyimlerine sahip çıkan sistemde devletin varlığını sürdürebilmesi için ilk hedef adalet, adaletin hedefi ise sosyal refahı sağlamaktır. Kaldı ki bu usûl, sınırları içinde yaşayan insanları bütünüyle refah ve mutluluk içinde yaşatmaktan ibaret Türk devlet anlayışının tabii neticesidir. Orhun Yazıtlarında, *ölmek üzere olan milleti dirilttim; aç milleti doyurdum; çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin,*

az milleti çok kıldım ifadesi ile geçmişten günümüze Türk devletlerinin temel bir sosyal politikası olduğu anlaşılmaktadır. Aynı ifadelerin benzerleri, Kutadgu Bilig'de de geçmekte ve *sağ elin kılıç sallarken, sol elinle mal dağıt* ifadesiyle hükümdarın kendi çıkarını değil halkın refahını düşünmesi gerektiği hususu vurgulanmıştır. (Koca 1996: 465, 466) Dolayısıyla gerek Selçuklu (Köymen 1986: 614), gerekse Osmanlı döneminde, ekonominin talep değil arz yönlü olması, adaletin ve sosyal refahın hedeflenmesi, sadece Türk devlet teşkilatının temel ilkesi değil aynı zamanda İslâm iktisadının da temel vurgularındandır. (Yağcı ve Gürsoy 2019: 57)

Türk devletlerinde ekonominin objektif ve sübjektif şartlarından doğan zorluklar arasında, devletin sosyal devlet ilkesi göz önünde bulundurulduğunda en çok uğraşılan konu, sosyal düzen ve hiyerarşiyi bozan, parasal ilişkilerin genişlemesidir. Kaldı ki bu şekilde bir düzensizliğin yaşanması, siyasi olarak getireceği olumsuzluklar açısından devletlerin isteyeceği ya da göze alabileceği bir şey de değildi. Devlet denetiminden uzak bu parasal ilişkilerin genişlemesi, toplum içinde özellikle ticaretle uğraşanların güçlenmesi, zenginleşmesi ve büyümesi anlamına da gelmekteydi. Bu gelişmenin getireceği olası olumsuz sonuçlar da, toplumda bütün dengeleri alt üst edebileceği gibi sosyal eşitsizliğin yaratacağı sınıflar arası uçurum ve bundan doğan memnuniyetsizlikler nedeniyle siyasal çalkantılar ve isyanların oluşması demektir. Bu durumu engellemek üzere kurulan sistemin adı narhtı. (Kütükoğlu 2006: 390-391) Narh sistemi, istenmeyen bu dengesizliğin önüne geçmek amacıyla, piyasayı düzenleyen ve devletin fiyat kontrolünü sağlamak için getirilen bir sistemdi. Bunalımlı dönemlerinde malların stoklanmasının karaborsacılığa yol açması veya maliyetin çok üzerinde fiyatlandırma yapılarak aşırı kâr elde edilmesi, halkın da bu yolla zulme uğraması, yükselen fiyatların altında ezilmemesi, narh sisteminin konulmasının esas gerekçelerindendir. Narh sistemi, esnafın yolsuzluk yapmamasını tembihleyen, yapanları tespit edip cezalandırılmalarını sağlayan, istifçilik ve karaborsacılığı men eden kararlar içeren bir sistemdi. Bu sistemle ilgili kadı sicillerine yansıyan tarihi kaynaklar araştırmacılar tarafından incelendiğinde; üretici ve satıcının yalnız narha uygun davranması ve belirlenen fiyatlar üzerinden satış yapmaları değil aynı zamanda kaliteli mal kullanımı, düzgün ve kusursuz işin üretilmesi hususunda da birtakım esasların belirlendiği değerlendirilmiştir. Böylece kusurlu ürün üreten ya da eksik satış yapanlar ile kalitesiz üretim yapanlara da müdahale edildiği görülmektedir. (Köktaş 2016: 239) Narh sisteminin kusuru olarak nitelendirilebilecek olumsuz etkilerinden de bahsedilmektedir. Narh sisteminin bizzat piyasaları bozan ve karaborsa yaratan bir uygulama olduğu kanısında olanlara göre, serbest piyasa ekonomisi taraftarları, narhın kaynak ve mal dağılımını bozan ve iktisadın kanunlarına uymayan bir uygulama olduğu görüşündedirler. Tam rekabet şartlarının geçerli olduğu bir piyasa olursa değerlendirilebilecek bir yaklaşım olsa da var olan piyasa türünün eksik rekabet olması dolayısıyla bu değerlendirme geçerli olmaktan uzaktır. Enflasyonun da önde gelen sebeplerinden olan teknelci eğilimlerin, fiyatların ve mal dağılımının belirlenmesinde payı olduğu muhakkaktır. (Tabakoğlu 1987: 132)

Devletin ekonomideki idare anlayışı, *sedd-i zerîa, def-i mefsedet celb-i menâfi'den evlâdır; zarar ve zarara zararla mukabele yoktur* gibi temel ilkelere hareketle teknelciliğin engellenmesidir. (Kallek 2000: 564) Bu nedenle rekabetin rekabeti öldürmesinin engellenmesi ve teknelci eğilimlerin en aza indirilmesi, piyasanın tabii

işleyişini bozacak olumsuz müdahalelerde bulunmamak, Osmanlı narh sisteminin hedefleri arasında olduğu söylenilebilir. Dolayısıyla narh sistemi, fiilen mevcut eksik rekabet piyasalarında tekellerle mücadele ederek, tam rekabette oluşabilecek fiyatı hâkim kılmayı amaçlar. (Tabakoğlu 1987: 132, 133) Esasen narh, çeşitli sebeplerle fiyatlar yükselince bundan zarar gören ya da ekonomik olarak rahatsız olan sosyal grupların feryatlarının yükselmesi sonucu devletten, fiyatları makul bir seviyede tutması için müdahale etmesinin istenmesidir. Devlet de başta bu feryatlara kulağını tıkayabildiği kadar tıkar ve sonunda müdahaleye karar verir. Fiyatları maliyetleri üstünde belirli bir kâr haddi bırakarak tespit ederse onun tespit ettiği otoriter fiyatlar narh olarak adlandırılır. Aslında narh tespitini talep eden kesim, maddi imkânları sınırlı olan nüfus kesimidir. Dolayısıyla narh dar gelirliyi korumayı amaçlar fakat varlıklı olan kesimin tepkisini çeker ve bu durum onların, devletle aralarının açılmasına sebep olur. Bu çerçevede sosyal devlet ilkesi gereği, devlet bir yandan güçsüzü korumayı amaçlarken eşitlik ilkesi gereği de ekonomik açıdan güçlü kesimle arasının açılmasını da istemez. Devlet her iki tarafı da memnun edebilmek için bir mala narh koyarken maliyetini göz önünde bulundurarak sanatın zahmetine ve emeğine göre % 10 ya da % 20 nispetinde kâr elde edilmesine izin vermektedir.¹ (Barkan 1942: 340) Bazen bu hususun da yeterli olmadığı durumların yaşandığı da görülmektedir. Örneğin, Girit'te, sabuncuların sabunu bakkallara satış fiyatı 48 akçe olarak tespit edilmiş olduğu halde, mâliyetinin 51, 1/3 akçeyi bulması, sabuncular için sabunu narh fiyatından satışını imkânsız hale getirmişti. Adı geçen esnafın mürâcaatı üzerine kendilerine okka başına 2/3 akçe kâr tanınarak bakkallara satış fiyatı 52 akçeye çıkarılmış, bakkalların yapacakları satışlarda ise 2 akçe kâr kabul edilmişti. (Kütükoğlu 1978: 2)

Narhın tespit edilmesi adlî mercilere yani kadılara bırakılsa da zaman zaman bu konuda, kadı ile muhtesip arasında yetki hususunda ihtilafın çıktığı da görülmüştür. Oysaki, İstanbul İhtisap Kanunnamesi'nde *ve her san'atı kadı ile teftiş ide ve dahi göre gözede ve her kangısı ki ta'yin olunan narhtan eksik sata muhtesip hakkından gelüp teşhir ide* ifadeleriyle her ikisinin görev ve yetkileri açıkça ortaya konulmuştur. Aylık teftişlerin kadı tarafından yapılması fakat muhtesip tarafından teşhir edilmesi belirtilmektedir. Muhtesibin görevi, icra memurluğudur. Kadılık tarafından tespit edilen narha uymayanları, esnaf nizamnamesine uymayanları takip ve tecziye etmektir. (Sahillioğlu 1967: 37-38) Aslında muhtesip, herkesi tanır; esnaf cemiyetleriyle sürekli görüşür; çarşı pazarı gezer; sahaya hâkîmdir. Dolayısıyla ürünlerin ne kadara mâl edileceği ve imâl tarzları hakkında en doğru bilgiye sahip olan kişidir. (Köymen 1999: 50) Bu sebeple ikisinin birlikte hareket ederek kadının muhtesibe danışarak karar vermesi daha uygun olan yoldur.

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, çarşı ve pazarın intizam ve asayişine yani belediye işlerine bakan ihtisab müessesesi bulunmaktaydı. İhtisab, esasen, *emr bi'l ma'rûf ve nehy ani'l münker*dir. Dolayısıyla aynı zamanda dini bir vazifedir. Siyasetnâme'de muhtesip hakkındaki kayıta, *Kezâlik her şehirde bir muhtesib tâyin olunmalıdır ki, terazilerin sahih olduğuna, vazne riayet edildiğine baksın. Bey ü şirâ*

¹ "... ne kadar san'at ehli varsa onların sermayelerini ve harçlarını hesap edüb san'atına ve zahmetine göre narh ta'yin ideler şöyle ki onı onbire ola ve şol san'at ki gayet emeklüdür geç hasıl olur anlara onı on ikişere ola andan ziyadeye olmaya.."

muamelâtının sıdk u istikamet ile cereyanına nezaret etsin. Etraf ve eknaftan getirilip pazarda satılan kaffe-i eşyada tağşiş ve hıyanet bulunmamak ve evzan doğru olmak hususunda ihtiyata riayet edildin. Emr-i ma'ruf ve nehy-i münkeri yerine getirsin. Gerek padişah, gerek memurini, muhtesibin nüfuz ve iktidarını takviye eylemelidir. Çünkü kaide ve netice-i aklın birincisi budur. Aksi takdirde fukara renc ve eleme uğrar, Pazar halkı istediği gibi alır satar. Fazla yiyenler müstevli ve fışk aşikâr olur. Emr-i şeriat revnaksız olur. Bu memuriyet daima havastan bir hadıma yahut yaşlı bir Türk'e tevfiz olunurdu. O adam hiç mümâşât ve muhâbât göstermez ve hâs ve âmândan korkardı. Bütün ef'âli insaf kaidesine muvafık olur ve İslam kavaidi istihkâm bulurdu. (Köymen 1999:50)

Osmanlı döneminde de ihtisabın teftiş, sık yapılan kontrol ve denetimlerle, çıkarılan nizamname ve gönderilen hükümlerle hem dini hem de örfî olarak adilâne bir sistemin kurulması için son derece ciddiye alındığı görülmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in, Unkapanı, Yemiş İskelesi Çardağı, Salhâne ve Sebzeâne Divânı gibi yerlere giderek narh işlerini bizzat teftiş etmesi, IV. Murad'ın İstanbul'da yağ kıtlığından dolayı şehrin iaşesinden mesul bulunan Kadı Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin cezalandırılmasının emrinin verilmesi de (Barkan 1942: 326; İlgürel 2003: 12) devletin bu konudaki ciddiyetini göstermesi açısından kayda değer örneklerdendir.

Devlet kontrolünün yanı sıra meslek erbapları da kendi içlerinde kontrol mekanizmasını çalıştırmaktaydı. Aynı meslekten olan esnaf genellikle tek bir yerde ve bir arada daha çok da çarşılarda toplanırdı. Böylece, herkes birbirini kontrol edip denetlerdi. Nizama aykırı dükkân açanlar, ya şikâyet edilerek tespit edilir ya da kontroller esnasında bu hareketinden menedilirdi. 1603 yılına ait mühimme kayıtlarında, Konya'da bakkallık, kasaplık yapıp alışveriş düzenini bozan sipahi ve yeniçeriler, esnafıktan men edilmişlerdir. (BOA, A.DVNSMHM.d.:79-93) 1761 yılına ait bir başka tarihi kayıta, Galata ve çevresinde bulunan bir grup kebabçı, hoşafçı ve çorbacı esnafının, eski nizama aykırı hareketleri olduğundan, dükkanlarının kapatıldığı ve esnafıktan men edildikleri anlaşılmıştır. (BOA, C.BLD:132-6586) Bir diğer belgede, Antalya kadısına gönderilen bir arızada, 1718 yılında debbağ olmayanların debagat malzemesi aldıkları ve bunu ihtikârla sattıkları için debbağ esnafının zarar gördüğünden bahsedilmiş ve söz konusu kişilerle ilgili işlem yapılması istenilmiştir. (BOA, İE.DH.: 29-2601) 1723 yılına ait bir emirnameye ise İstanbul'da tütün satan esnafın, tütünlerini bal ve pekmez ile terbiye ettikleri; içine armut kurusu ve incir yaprağı karıştırarak ihtikar ettikleri anlaşıldığından İstanbul kadısının ilamı üzere hareket edilmesi emredilmiştir. (BOA, İE.DH: 30-2710)

Esnafın birbirinden bağımsız ve ayrı olduğu zaman, sıkıntı çıktığı ve denetimden uzak kalınca ihtikâra saptıklarına dair güzel bir örnek de 1752 yılına ait bir belgede yer alır. Buna göre, kürkçü esnafı hile ve ihtikâra sarak muhtemelen başı boş ya da denetimden uzakta kaldıkları için, kürkleri halka pek pahalı sattıkları ve Padişah için bile alınan kürklerin pahalıya mâl olduğundan ihtikârın men'i için bundan sonra kürkçü esnafı, üstad ve ihtiyarları marifetleriyle samur, Moskova tilkisi, kaplı samur ile vaşak, frenk samuru, kakum, varsak ve beyaz tilkinin belirtilen odalarda işlenmek üzere nizama sokulması gerektiği hususu vurgulanmıştır. (BOA, C.İKTS: 34-1690) 1695 yılına ait bir fermada, yan yana yapılan dikici esnaflarına ait dükkânlardan bahisle, *İstanbul'da eski odalar yanında Gilman-ı Acemyan odaları*

arkasında müceddeden bina olunan 100 adet dükkân ve gayride sakin dikici taifesinin hilaf-ı nizam hareketlerinden esnafla nizalarına meydan vermemek ve debbağların sahtiyânları saklamayarak bunlara satmalarına ve bunlar da diktikleri mest pabuç ve saireyi değeriyile haffaflara ve haffaflar da ahaliye değeriyile satmalarına bakmak üzere kethüda ve dikicibaşılıarı tayin edilmesi hususu Sadaret Kaymakamı Vezir Yusuf Paşa'ya iletilmiştir.(BOA, C.İKTS: 27-1316)

Arşivlerde çeşitli dönemlere ait, esnafın usule aykırı hareketlerinin cezalandırılmasına dair pek çok kayıt mevcuttur. Bunlardan birkaçına örnek verilmesi gerekirse; nizama aykırı olarak bir başka yerde dükkân açan esnafın dükkânını kapatıp yine eski dükkânına yakın bir yerde camcılık yapması, şekerçi olmadığı halde nizama aykırı olarak peynir şekeri işleyip satmayı adet haline getiren esnafın cezalandırılması, şirugan (yağcı) esnafının, hileli yağ sattığından esnafıktan çıkarılması talepleri, bıçakçı esnafının kethüdaları, yiğitbaşılıarı ve ustalarının nizamlarına aykırı hareket etmeleri, sandalcı, kutnici ve sair kumaş dokuyan esnafın nizama aykırı olarak kumaş dokuyanların esnafıktan ihraç edilmesi talepleri, keçeciler esnafından bir kimesnenin uygunsuz hal ve hareketlerinden dolayı esnafıktan çıkarılıp cezalandırılması, ipekçi esnafının yiğitbaşısı ile ustanın görevlerine son verilip esnafıktan çıkarılmaları, dikici esnafından bir kişinin esnafıktan uzaklaştırıldığı halde tekrar dikicilik yapmaya başlayıp huzursuzluk çıkardığından uslanıncaya kadar dikicilik yaptırılmaması ve yine dikici esnafının kalitesiz ve nizama aykırı çizme diktiğinden şikâyet edilmeleri ve esnafıktan çıkarılmaları hakkındaki talep ve belgeleri (BOA, C.İKTS: 27-1316) gibi usule uygun olmayan hareketler içinde olan esnafın esnafıktan çıkarılıp atılmasıyla ilgili kayıtlar bulunmaktadır.

Çırakların adedi, çalışma saatleri, malzemeleri ve imal özellikleri, teknikleri, kullandıkları malzemeler ve cinsleri aynıydı. Hammadde ihtiyaçları aynı pazardan temin edilir, yeni şeyler eklemek veya çıkarmak ya da reklam yapmak yasak olduğu için aynı meslekten olanlar arasında rekabet ve farklı kazanç imkânı en alt düzeye indirilmişti. Bu çarşı veya toplanma yerlerinin dışında dükkân açan ve iş yapanlara karşı, eğer kazançları da iyiye, zaman içinde bir tepkinin de olduğu görülmüştür. Bu gibi durumlarda, esnafın çok kazanan bir başka esnafı farklı gerekçe ve isnatlarla şikâyete konu ettiği görülmektedir. Bunu yaparken de ya kalitesiz ürettiklerini bahane ediyorlar ya da ahlaksızlık yaptıkları hususunda şikâyetlerini belirtiyorlardı. Korporasyon mensuplarının iddialarına göre, meslekten yetişmeyen ecnebilere ortaya çıkması bütün kötü olayların başlangıç sebebi olarak görülmüştür. (Barkan 1985:39-40)

Dönemin şikâyetlerine bakıldığında, meslekten yetişmeyen ecnebilere bakış açısı ve dönemin psikolojisi daha iyi anlaşılmaktadır. Buna göre, konuyla ilgili olarak, yabancıların, futaları seyrek dokumak suretiyle halkın hamamlarda edep yerlerinin gözükmesine sebep olmalarından bahisle *ahlâka mugayir* iş yaptıkları hususu üzerinde özellikle durulmaktadır. 1624 tarihli bir başka örnekte, yeniçerilerin kışlık giysilerinde çuka kumaşının yanlış dokunmasından dolayı duyulan rahatsızlık dile getirilmektedir. Çuka kumaşı, yün ipliğinin dokunması ve boyanması ile kullanıma hazır hale getirilmesi sonucunda ortaya çıkan üründür. Çoğunlukla erkeklerin giydiği palto ve yağmurluk gibi giysilerde kullanılan bu kumaşla ilgili olarak söz konusu belgede, *birkaç senedir, çukaların ensiz dokunmasından dolayı, yeniçerilerin huzursuzluk çıkarmaları üzerine,*

yapılan araştırma neticesinde çukarın ensiz olmasının, Selanik'te söz konusu çukaları işleyen Yahudilerin hileye sapıp ip maliyetini düşürmek için tezgahlarının taraklarını, seyrek olması gerekirken sık etmelerinden kaynaklandığı anlaşıldığından, söz konusu tarakların, çuka hizmetini yürütmekle görevli Muslihiddin Yayabaşı tarafından yeniden kontrol edilip normal hale getirilmesi istenilmektedir. (BOA, A.DVNSMHM.d.:85-77) Esnaf çarşısından uzakta, mahalle aralarında, satışa çıkan koltukçular hakkında ise, İstanbul, Galata, Eyüb, Üsküdar ve Kasımpaşa'da mevcut mumhanelerden gayri bazı evlerde ve tehlikeli mahallerde bazı koltukçuların işleyerek esnafın kâr ve kesbine zarar verdikleri cihetle men'i için mevcut mumhanelerin tadad ve şurutları dercedilerek yeniden emirlerinin verilmesi talep edilmektedir. (BOA, C. İKTS: 36-1784) Çarşıdan uzak olan koltukçu esnafına dair belgede, Müslümanların namahrem avretleriyle temas ve ihtilat edildiğinden bahsedilmek suretiyle bunu yapanlar tarafından ahlâkın bozulması ve bundan duyulan rahatsızlık da belirtilmektedir. Barkan'a göre, bu şekilde fetvalar almak suretiyle Müslüman esnaf, ahlâk ve din eksenini üzerinden, Müslüman olmayan rakiplerine karşı imtiyazlı bir vaziyeti muhafaza etmek istiyorlardı. Ahlâk, din ve halkın menfaati gibi yüksek prensiplere sahip olmadıkları iddiasıyla aslında kendi zümrelerinin menfaatlerini ve inhisarlarını aradıkları hususu ise şikâyetlerinin sonunda kendi kâr ve kazançlarına küllî ihtilâl verdiklerini ifadelerinden anlaşılmaktadır. (Barkan 1985:39-40)

Klasik ekonomi anlayışında fiyatlar, geleneksel olarak piyasalarda arz ve talep şartlarına göre oluşmaktadır. Devlet tarafından denetim politikası uygulanmazsa da rekabetin tekelleşmeye yol açması kaçınılmaz olmaktadır. Dolayısıyla kamu otoriteleri belli iktisadi ve sosyal hedeflere ulaşmak için hem arz ve talep şartlarını düzenleme hem de sonuçları denetim altında tutma eğilimindedirler. Bu nedenle devlet tarafından çeşitli şekillerde halkın refahının temini için "mesâlih-i ammeden" olan narhın tatbiki, çarşı ve pazarın kontrolü, piyasalara ve fiyatlara müdahale etme zorunluluğu hissedilmiştir. Bu politika, özellikle fiyatların tüketici aleyhine artış gösterdiği bunalımlı dönemlerde daha da büyük önem taşımıştır. Bu politikanın uygulandığı dönemler genellikle, arz yetersizliği, ulaşım zorlukları, maliyetlerinin yüksekliği, savaş zamanları, ticaret ehlinin aşırı büyümesi ve çalışmaya konu olan tekelci eğilimlerdir. (Tabakoğlu 1987: 112)

16'ncı yüzyılda üretim sürecinin düzenlenmesini ve denetlenmesini, toprak üzerinde bir nesilden diğer bir nesile aktarılabilen tasarruf haklarına sahip doğrudan üreticiye bırakan Osmanlı sistemi, köylülüğe, talep örüntülerindeki değişimler karşısında üretimi artırması için fazla bir alan tanııyordu. Bir başka ifadeyle, sistem ekonomik gelişmeye uygundu; ancak bu gelişme, uygun piyasa şartlarına göre hareket eden tek tek üreticilerin ekonomik kararlarına değil, artığa el koyma ilişkilerine ve meşruiyet ilkelerini tanımlayan ekonomi dışı yapılara bağlıydı. Osmanlı ekonomisinin dinamizmi, devletin çeşitli vergi talepleriyle ekonomiye müdahale etmesine borçludur fakat köylüler, tarımsal ürünlere yönelik ticari talepteki artıştan yararlanamamakta daha ziyade tımar sahipleri ve ulemalar, köylülerin ürettiği artığa el koyan gruplar arasında yer almaktaydı. Köylülerin ekonomik hayata katılımları hiç yok değildi, ancak oldukça sınırlıydı. Özellikle, 16'ncı yüzyılda hem pamuk hem de yün üretiminde artışlar görülmüştür. Köylülerin yoğun tarımsal üretim yöntemleri nedeniyle giderek daha fazla zaman ve emek harcadıkları için göçerlerden eskisine göre daha fazla işlenmiş mal

almaya başlama ihtimallerinden bahsedilmektedir. Konargöçerlerle takas ilişkilerine giren köylüler, onların ürettiği malları, nakit talep eden şehrli zanaatkârların ürettiklerine muhtemelen tercih ediyorlardı. Bu dönemde, konargöçerlerden çok daha fazla işlenmiş mal almışlar ancak kırsal zanaatler köylülüğün önemli faaliyetlerinden birisi olmaya devam etmişti. Kısaca, Osmanlı toplumuna özgü artışa el koyma biçiminin bir dayatması olan “köylü üretiminin sınırlı ticarileşmesi”, 16’ncı yüzyılın ikinci yarısında şehirlerdeki ticari talep artışının, şehir ile kır arasındaki işbölümünün artmasına yol açmamasının ardındaki başlıca etkendi. (İslamoğlu 1998:76-77)

Bir yandan köylülerin ürettiği artışa tahıllardan alınan aynî vergilerle el konması, diğer yandan reaya çiftlerinin satılması ve bölünmesi karşısındaki hukukî yaptırımlar, köylülerin geçimi ve şehirler ile ordunun iaşesi için gerekli temel ürünlerin yetiştirilmesini güvenceye alıyordu. Ayrıca devletin siyasi-hukukî yapıları, kırsal kesimde sermaye birikiminin, dolayısıyla da köylü haneleri arasında farklılaşmanın önünü kesmekte epeyce etkili olduğunu da göstermektedir. Merkezi yönetim, bu yapıların gelir sahibi çeşitli grupların el koyduğu tarımsal artık miktarına ve bunların köylülerin toprağı ile emeğı üzerinde iddia ettikleri paya ciddi sınırlamalar getiriyordu. Devletin köylü aile ekonomisini koruma kaygısı, ticari amaçlı çeltik üretimine konan kısıtlamalarda özellikle belirgin bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bu kârlı ürünün yetiştirildiğı alanları genişletmeye çalışan gelir sahiplerince, köylü topraklarına el konmasını ve köylülerin çeltik tarlalarında ortakçılık ya da angarya usulleriyle çalıştırılmalarını engellemeye yönelik devletin bir çabası şeklinde değerlendirilebilmektedir. (İslamoğlu 1998:79)

1570’lerde başlayıp 1830’lara kadar süren ve genellikle “klasik sonrası” diye anılan dönem, Osmanlı Anadolu’sundaki yerel güç odaklarının nüfuz alanları genişletme çabalarının, âyânların, etkili “ara” grupların öncelikli amaçlarının zengin olmak ya da zengin kalmak olduğu bir dönemdir. Her ne kadar dönemin sosyopolitik ortamı sermaye birikimi için müsait olmaktan uzak olsa da para, kullanılacak nesnelere almak için değil de daha fazla para kazanmak için bir araç olarak görülür olmuştur. Osmanlı Devleti’nin, bütün bu ekonomik denge ve dinamizmi bozan dış müdahalelere ve âyânlar örneğindeki gibi zenginleşip güçlenen yeni kesimlere rağmen devletin onlardan daha güçlü olmayı başarmasını yine kendi kurduğu sağlam ekonomik müdahalelere borçludur. Bunlardan en önemlisi de ölen âyânın servetinin yeniden dağıtılmasını sağlayan müsadere kurumudur.² Böylece merkezi yönetim, hem nakit

² Müsadere usulü, çoğu zaman devletin parasız kaldığı zamanlarda bazı tepkilere rağmen devreye girmektedir. III. Selim zamanında ordu sürekli parasızlıktan şikayet ettiğinde, III. Selim’in Kaymakam Paşa’ya sert bir üslupla yazdığı Hatt-ı Hümayûn’da ...*Eğer devlette akçe yok deniliyorsa bizim bu kadar ihtişam ve eklü şürebümüz nedir? Düşmana aczi hal izhar ediyoruz. Kuru ünvan ile ben de sizin halinize bakup mütehayyir oluyorum. Ne taraftan mümkün ise beyan edesin. Siz bu kadar zamandan beru devlet işindediniz, beş akçe zait nerededür bilürsünüz, yine benden sual ediyorsunuz. Şunu şundan al deyüp de ben almadım mı ?* Bu feryatlardan bir netice çıkmadığını gören Padişah bizzat konuyla ilgilenerek, para tedarik etmek ister. İlk akla gelen tedbir müsaderedir. Devlet hizmetinde zengin olup ölen veya öldürülen kimselerin serveti beytül mâle intikal eder, III. Selim

ödememiş oluyor, bunun yerine eski bir âyânın topraklarını ve mallarını dağıtarak hazineye malî avantaj sağlıyordu. Aynı zamanda âyânın ölümünden sonra akrabalarının siyasi gücünü sürdürmeye kalkmalarına karşılık onlar için siyasi bir dezavantaj yaratılmaktaydı. Öyle ki bazı durumlarda mal sahibinin hayatta olmasına rağmen müsadere uygulandığı bile görülmüştür. (Cezar 1977: 56)

Ayânın söz sahibi olduğu dönemlerde bile, sipahilerin denetiminden kurtulan Anadolu'nun kırsal kesiminin, küçük ya da orta büyüklükteki tarlaları mülk edindikleri ya da onları kullanmakta oldukları görülmekteydi. Dolayısıyla özellikle Batı Anadolu'daki toprak dağılımı örüntüleri ve bağlantılı diğer koşullar da âyanın değil, köylülerin lehine işliyordu. Ayânlar ya köylülerin ellerindeki tasarruf belgelerini, onları topraklarından sürerek ya da başka müteceviz yollarla elde edecek ya da küçük işletmeleri bırakıp büyük çiftlikler kurmak suretiyle onlarla rekabet edeceklerdi. İşgücü eksikliği 18'nci yüzyılın özellikle ikinci yarısında veba ve diğer salgın hastalıklar sebebiyle zaten kit olan emek ve işgücü kaynaklarını iyice azalttığından işgücüne ekleme yapmak zorundaydılar. Bu sebeplerden bazı araştırmacılar tarafından köylülerin ve köylülerin üzerlerinde hak iddia edildiği, ahalsinin giderek ağırlaşan yükümlülüklerle cendereye sokulduğu, ayân iktidarının en belirgin yaşandığı dönemlerde bile köylüler, mal sahibi, kiracı ya da ortakçı olarak tarlalarının günlük idaresinde epeyce bir serbestiye sahip olmayı sürdürdükleri anlaşılmaktadır. (Kasaba 1998:122-123)

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi, tamamen bir harp ekonomisidir. Dolayısıyla devamlı surette sefere giden, fetihler gerçekleştiren orduların iâşe, ibâte ve diğer gereksinimleri sebebiyle devletin karşılamak zorunda olduğu ağır masrafları bulunmaktadır. Buna ilaveten, ekilebilir alanların yetersizliği ve küçüklüğü, iklim koşulları, kıtlık ve kuraklık, salgın hastalıklar, ulaşım araçlarının yetersizliği ve zor dönemlerde sıklıkla ortaya çıkan eşkıyalık ve isyanlar, merkezi yönetimi sürekli müdahaleci bir ekonomi politikası takip etmeye zorluyordu. Bu şekilde tekelleşmeyi önleyici, rekabeti koruyucu, fiyatların kontrol edildiği; gerek esnafın, gerekse çiftçi ve köylünün korunması amaçlı çıkartılan kanûnnâmelerin olduğu, esnaf birlikleri ve lonca teşkilatlarının var olduğu bir ortamda, neden ihtikâr faaliyetleri yapılmaktadır? Tarihi kayıt ya da kroniklerde bu dengesiz piyasa durumu çoğunlukla, *teâti-nâs'da haleli bikıyas, bey ve şirâ muamelesinde külli ihtilâl, bey ve şirânın mizanı muhtel ve müşevveş* gibi ifadelerin yanı sıra akçe ayarının bozulması meselesine bağlanarak *muamele ahvaline külli ihtilâl geldiği ya da muamelât-ı nâsda kesadı ve nice ihtilâl ve fesadı* şeklindeki ifadelerle var olan dengesizlik halinin normal ölçüleri aştığı kısaca artık buhran durumuna gelindiği belirtilmek istenmektedir. Bu buhran durumlarını yaratan sebepler arasında akçenin durumu olduğu kadar emtiada bolluk ve fazlalığın da en az darlık ve kıtlık kadar ekonomik hayatı olumsuz etkileyen, bu ihtikâr faaliyetlerinin, stokçuluğun, karaborsanın, fiyatlardaki artışın dolayısıyla ekonomik krizin yarattığı sosyal adaletsizlik durumlarının yaşanmasının sebepleri arasında sayılmaktadır. İbn Haldun da bazıları *vakt-i rehada ahzye işтира ve cem' ve iddihar edip vakti galada bey' etmekle faide-i azimeye dahil nail olurlar* ifadeleriyle fiyat dalgalanmalarının ihtikâra çok müsait bir zemin hazırladığı görüşünü belirtmektedir.

parasızlığa çözüm olarak müsadere ile para tedarikini ortaya koymuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hatt-ı Hümayûnları, VII seri, No.10, TTK, Ankara 1942, s. 32-33.

(Mukaddime 1983: 841-850) Fiyat artışındaki aşırı yükseliş, öncelikle tüccar ve zahirecinin türlü bahanelerle fiyatlara yüklenmelerinden ileri gelmektedir. Hattâ mal miktarında, hissedilir bir azalış olmadığı halde, fiyatların ihtikâr tesiri de yükselmeğe devam etmiş, iâşe buhranlarında en önemli husus, yokluk ve darlığın bizzat kendisi değil, onların içerden ve dışardan türlü faktörlerle ölçüsüz fiyat yükselişine çevrilmiş yansımalarıdır. (Ülgener 1984:46,56-57, 79) Aslında tüm bu olanlar, ihtikârdan ziyade siyasi ve ekonomik bir istismar olarak değerlendirilmektedir.

Arşiv kayıtları incelendiğinde ihtikâr faaliyetlerinin olduğu dönemlerde bu usulün iki şekilde gerçekleştiği gözlenmektedir. Birincisi, mahsulü ambarlarda gizleyip azar azar piyasaya sürerek narhı artırmak; diğeri de zahireyi mutat sürüm ve satış mahalleri dışına aktararak yine piyasada darlığın sebep olacağı fiyat artışından faydalanmaktır. Zahireyi ucuz olduğu yerde kapatıp fiyat yükselinceye kadar mahzen ve ambarlarda gizli tutan satıcı hem devleti hem de halkı zor durumda bırakmak suretiyle bu durumdan kendi *nâm ve hesabına* bir kazanç elde etme gayesi gütmektedir. Şehirde iâşe darlığına sebep olan hususlar arasında ihtikâr erbabının zahireyi gizlice *deranbar ve dermahzen* etmeleri gelmektedir. (Ülgener 1984:97)

1583 tarihinde Halep beylerbeyine ve kadısına gönderilen, *vüzerâ, ümera ve sair manasıb erbabı ambarlarına ziyade zahire doldurup ihtikar etmekte oldukları bildirilmekle her kimde deranbar olmuş zahire var ise pazara çıkarıp narh üzere sattırması* (BOA, A.DVNSMHM.d.: 67-128) hükmünde devletin mahzenlere ve ambarlara gizlenen fazla zahirenin narh üzere satılması konusundaki emri, yine 1686 tarihli bir başka belgede, *Tuna yalılarında hasil olan zahireleri nüfuzlu ve kudretli şahıslar ehven suretle satın alarak deranbar edip hükümetin mübayâasına karşı ihtikâr yoluna girdikleri anlaşıldığından ve mutedil fiyatı da takdir olunarak altın ve mankır irsal olduğundan* (BOA, İE.DH, 9-879) satın alınmasına dair emirnamede, nüfuslu kişilerin ellerinde bulunanları *ihtikâr amacıyla sakladıkları* ve sıkıntılı dönemlerde kazanç elde etmeye çalışan kişileri gözler önüne seren kaynaklardandır.

1562 yılında Tekfurdağı kadısına gönderilen bir hükümde, *hala taht-ı kazanuzda bazı Manavgatlu tirkes³ der-anbar eyleyüp Mahruse-i İstanbul zahiresi için varan gemilere vermeyüp ihtikar eyledikleri ilam olunmağın buyurdum ki vusul buldukda anun gibi kaza-i mezburda eğer Manavgatlu taifesidir ve eğer gayrıdır der-anbar olmuş tirke var ise ihraç ettirüp dahi İstanbul muhtesibi tezkeresile varan renber gemilerine narh-ı cari üzere akçalarile aldırıp doğru Mahruse-i İstanbul'a gönderesin istemeyüp inad ve muhalefet ederlerse isim ve resimleri ile yazup bildiresin* (BOA, A.DVNSMHM.d.: 14-551) ifadeleriyle, eğer eylemlerinde ısrarcı olurlarsa da kalem kalem ellerindeki mal ya da zahirelerin yazılıp bu emre muhalefet eden kişilerin isimleriyle birlikte gönderilmesi hususu dikkat çekicidir.

1577 tarihli, Kastamonu sancağındaki kadılara gönderilen bir başka hükümde ise, *haliyen taht-ı kazanda bazı madrabazlarda arpa olup ziyade bahaya satılmak için çıkarmayıb madrabazlardan her kimin der-anbar arpası varsa teallül ve bahane etdirmeyüb çıkardub sattırmak için...* (BOA, A.DVNSMHM.d: 53-689) ifadeleriyle artık

³ Tirki (tirke): Bakır hamur yoğurma kabı.

devletin sabrının sınıandığı da “madrabaz” ifadesinden ve kullanılan dilden anlaşılmakta olup üslubun gittikçe sertleştiği görülmektedir.

Bu usulsüzlük ve yolsuzlukları yapan kişilerin falakaya yatırılmaktan dükkânın önünde kulağından mihlanmaya, esnafıktan geçici ya da kalıcı uzaklaştırılmaktan, hapis, sürgün ve kürek cezalarına, kısacası *islâh-ı nefis edinceye değin* cezalandırılması yoluna gidilmiştir. (İlgürel 2003:12) Ancak toplum önünde de devlet nazarında da son derece ağır cezalar verilmesine rağmen, ihtikâr faaliyetleri içinde olan kişiler devamlı bir şekilde piyasadaki arz-talep dengesiyle ve ürünlerin bol ya da azlığıyla oynanmaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla zaman içinde caydırıcılığa yönelik bütün yaptırımlara rağmen kaçakçılığın, vurgunculuğun, karaborsa ve istifçiliğin, belgelerdeki adıyla “ihtikâr” faaliyetlerinin sürekli olarak artmasının önüne geçilememiştir. Örneğin 1775 yılında, Bağdat ve Basra valisi Ömer Paşa mührüyle yazılan belgede, *Emin ve oğlu Süleyman Paşaların maiyyetlerindeki orduya, Diyarbakir ve Musul'dan mürettep zahirelerin tedarik edilmesinde müşkülât çıkartıklarına ve ellerinde bulunan zahireleri ihtikârla satabilmek için Musul'da zahire narhını istedikleri gibi değiştirdiklerine ordunun ve halkın maişetlerini tazyik ettikleri* ve bölgeye konuyla ilgili bir mübaşir tayin edilerek bu zahire işinin tanzim edilmesi kararı verilmiştir. 1730'lu yıllardaki kadı sicillerinde, taze meyve sermayecilerinin ihtisap işlerine karışmalarına müsaade edilmediği görülmektedir. (İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil: 822-603)

1624 yılında Yenişehir'de kaliteli demir yerine kalitesiz demirin kaliteli ücretiyle satılması (BOA, A.DVNSMHM.d.: 85-374), Selanik Yahudilerinin düşük kalitede çuka işlemesi ve bunun sorumlularının ne şekilde ve hangi zümreden olursa olsunlar cezalandırılmaları (BOA, A.DVNSMHM.d.: 85-74), sabun üreticilerinden (BOA, A.DVNSMHM.d.: 78-309) simithanelere görevlerde herhangi bir ihmali, yolsuzluğu ve hilekârlıkları görülen kişilerin ait oldukları zümre (BOA, A.DVNSMHM.d.: 36-204), sınıf vesaire gözetilmeksizin cezalandırılmaları (BOA, A.DVNSMHM.d., 85-291) gerekliliğine dair devamlı surette emirler çıkartılarak gözdağı verildiği görülmektedir. Örneğin 1570 yılında Bursa kadısına gönderilen bir hükümde *ekâbir simithanelerine mübaşir olan mütevellî Zeyni, kaliteli zahirenin hepsini miri namına zabt edip daha bunun gibi nice zulm ve teaddi ettiği bildirilmekle gönderilen arzuhalde yazılı olan mevaddı hak üzere teftiş edip vuku üzere bildirmesi istenmektedir*. Başka bir belgede ise, kadı sicilinde, eksik ve nizama aykırı olarak simit satışı yapanların cezalandırılacağından bahsetmektedir. (İstanbul Kadı Sicilleri 60 Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil)

16'ncı yüzyılda başlayan bu ve benzer sıkıntılar tarihi süreç içinde artarak 19'ncü yüzyılda da devam etmiş; özellikle bu dönemlerde İstanbul'un ürünsüz kalmaması için azamî gayret gösterilmiştir. 1800'lü yıllarda Kandiye Muhafızı Abdurrahman Paşa'ya gönderilen hükümde, İstanbul'da yaşanan bir sabun sıkıntısında, Girit'te yapılan sabunların ecnebi tüccarlarına ve gemi sahiplerine satılmayıp herhangi bir ihtikâra meydan verilmeden hepsinin İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.(BOA, C. İKTS: 7-344)

Devletin bu yasadışı faaliyetlerle ilgili devamlı surette tahkikat yaptırıp suçluların ağır şekilde cezalandırılmasına yönelik emirler yayımlanmasına rağmen yine de her alanda bu usulsüzlüklerin devam ettiği görülmüştür. Öyle ki, mezar taşı imal edenlerde

bile ihtikâr faaliyetleri görülmüştür. Buna göre, 1769 yılında, Eyüp civarında mezar kazanların ve mezar taşı imal edenlerin ihtikârları ve münasebetsiz hareketleri, Havass-ı Refia (Eyüp) Kadılığı tarafından engellenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. (BOA C.BLD:6-254)

Ülkenin içine düştüğü bunalımlı zor zamanlarda özellikle İstanbul'a ürün ya da mal göndermeyen esnafla da uğraşmıştır. Edirne, Tekirdağ, Vize ve Kaza-yı Erbaa dolaylarındaki mandıra ve çiftliklerde yetişmekte olan kuzuların İstanbul'a gönderilmesi gerekirken bazı kişiler kuzularını saklayarak ihtikâr taifesine verdiği için icra-yı muktezasına dair ilgili idarecilere hükümlerin gönderildiği görülmüştür. (BOA, A.DVN.MHM., 2-64)

18' nci yüzyılda da devam ettiği gözlemlenen bu usulsüzlüklerin 1767 yılına ait bir belgede ayan beyan ortada olduğu açıkça görülmektedir. Tekirdağ naibine ve mukayese mübaşiri ağaya gönderilen emirde, Tekirdağ'daki navluncu tüccarların tamahkârlığa düşerek (açgözlü davranarak) ambarlarındaki zahireyi İstanbul'a göndermekten imtina ederek, çavdar ve alaf⁴ karıştırmak suretiyle naklettirmek üzere ihtikâra saptıklarından, bunların mevcut zahirelerini karıştırmaksızın, acilen İstanbul'a gönderilmesi hakkındaki emirde (BOA, C. İKTS.: 3-142) kesin ve kat'i bir tavır gözlenmektedir. Bir başka belgede, İstanbul'daki yangınlardan biri sonrası yine ihtikâr faaliyetlerinin başladığı görülmektedir. 1757 yılına ait söz konusu belgeye göre, Çengel karyesi (köyü), Taşlıburun, Umuryeri, Darıca ve diğer mahallerde sahipleri Arnavut reayalarından olan taş ocaklarında yakılan kireçler, horasancı esnafına alelade fiyatlarla verilirken, İstanbul'da vuku bulan büyük yangın dolayısıyla Arnavut kireççileri ihtikâra teşebbüs edip gaddarlığa başladıklarından, İstanbul kadısının daha önce belirlenen fiyat üzerinden kireç vermeye bunların mecbur edilmelerinden bahsedilmektedir. Bu durum, yangının taş ocağı sahipleri tarafından bir kriz olarak görüldüğü ve bu krizi fırsata çevirmelerinden duyulan rahatsızlık ve endişe dile getirilmektedir. (BOA, C.BLD.: 14-663)

İstanbul'da çıkan yangınlardan ve bu yangınların sonrasında bu durumu fırsat bilen ve fiyatları yükselten esnaftan ayrıca bahsetmek yerinde olacaktır. Osmanlı döneminde İstanbul'da hemen her yüzyılda onlarca yangın meydana geldiği gibi, bunlardan birkaçı şehri baştan başa harabeye çeviren ve *ihrâk-ı azîm*, *harîk-i kebîr*, *harîk-i ekber* şeklinde adlandırılan büyük yangınlardır. Selânikî'ye göre sadece, 1563-1600 yılları arasındaki 37 yıllık süre içinde toplam 17 defa yangın çıkması merkezi otoritede oluşan, muhtemel İstanbul yangınlarına karşı bir tedirginlik ve tedbir alma ihtiyacı doğurmuştur. Öyle ki, yangın çıkartma ihtimali görülen mesleklerle ilgili dükkân açma yasakları dahi getirilmiştir. Bununla ilgili, 1708 tarihli Asitane-i Saadet kaymakamına ve İstanbul kadısına hitaben gönderilen bir belgede *Kadimden elli üç leblebici dükkânı mevcut olup esnafın işlerini yaparken kullandıkları ateşin de yangın ihtimali bulunduğundan bazı kişilerin yeni dükkânlar açmak hususundaki taaddilerinin men edilerek kadime aykırı yeni dükkân açılmaması* dahi emredilmiştir. (BOA A.DVNSMHM.d.: 119-1375) Yangın sonrasında muhtemel karaborsacılığa (ihtikâr) karşı ciddi tedbirler alındığı ve İzmit'ten getirilen kerestelerin yüksek fiyatla satılmasını

⁴ Alaf: Mısırın koçanı koparıldıktan sonraki kalan kısmı.

engellemek için emirler çıkarıldığı görülmüş, ahşap usta sayısının yetersizliği sebebiyle Midilli, Maydos ve Kayseri taraflarındaki neccarların İstanbul'a gönderilmesi sağlanmaya çalışılmıştır. (Yıldız: 487, 500) 1754 yılında ise, İstanbul'da yangından sonra kereste satışlarındaki ihtikârın önünü almak üzere, İzmit'ten kereste yükü ile gelen gemilerin vakit geçirmeden çöp iskelesine yanaşıp mallarının tamamını oradaki keresteci esnafına satmağa mecbur tutulmalarının sağlanması konusundadır. (BOA C.BLD: 55-2708) 1782 yılındaki İstanbul'da vukubulan bir başka büyük yangın münasebetiyle fazla miktarda kereste gönderilmesi ve bu vesile ile ihtikâra meydan verilmemesi hakkında otoritelere uyarı niteliğinde evrak gönderilmiştir.(BOA C.BLD: 118-5852)

Osmanlı yöneticileri âdil bir idarenin, ideal bir devlet ve toplum düzeninin sadece kanûnlar tarafından (kanûn-ı kadîm-i Osmânî) sağlanabileceği anlayışındadırlar. Kanûn-ı Osmânî, ezelden beri, devletin kurucu unsurları içinde varolmuş, reayayı ilgilendiren hukukî konularda belirli prensiplere ve maddelere sahip olması açısından önemlidir. Devlet, kanûn-ı kadîm-i Osmânî'ye aykırı olan tüm kaideleri, bid'at sayar. Aykırılık derecesine göre, alışılmış bir adet olarak devamı kabul olunan, câiz görülen, reddedilen, yasaklanmış ve son derece aykırı sıfatlarıyla bid'atler derecelenmektedir. Bir de zulm, hayf ve şeâ'at kelimeleriyle kötülünen ağır bid'atler bulunmaktadır. (İnalçık, 1993:54) Tarihi süreçte, bu kanunların göz ardı edildiğinde, toplum tabakaları arasındaki denge ve itidalin ne şekilde ve nasıl bozulduğuna dair pek çok örnek mevcuttur. Dolayısıyla *kadime muhalif* olarak gerçekleştirilen üretim faaliyetleri, ne devlet ne de çevre esnaf tarafından hoş karşılanmıyor, şikâyete konu oluyor ve devletçe bunların önlenmesi için de sık sık denetimlere tâbi tutuluyorlardı. Buna göre, herhangi bir mamul madde eskiden hangi lonca tarafından üretiliyor ise yine aynı lonca tarafından üretilmesi isteniyor aksi takdirde bunu yapan kişilere ceza veya meslekten men geliyordu. Yaptıkları işlerde ehil olmayanlar da "nâ-ehl ve sanatlarında mâhir olmayan kişi"lerdi. Şikâyetler, genellikle bahse konu sanat her ne ise o sanatın ustaları tarafından dile getirilmiştir. Burada hem ustanın sanatını ve dolayısıyla o sanatın itibarını, kalitesini koruması olduğu kadar hem de kazançlarının zarara uğraması endişesiydi. Ehl-i örf ve muhtesiplerin esnaf ve zanaatkârlara yönelik gerçekleştirdikleri haksız uygulamalar da şikâyetlerin diğer konusuydu. Tarihi kayıtlardan bu ihlâllerin tespiti halinde, söz konusu devlet görevlilerinin görevden alınmaları ve bu suistimale devlet tarafından rıza gösterilmediği görülmektedir. Örneğin, 1756 yılındaki bir arzuhalde, İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar taraflarındaki çörekçi esnafının çörekçi, somuncu, simitçi esnafının kethüdalarından şikâyeti üzerine mezkûr esnafın muhtarlarından birinin vazife-i mezkûreye tayin olunduğuna dair görev beratı bulunmaktadır.(BOA C.BLD: 12-568) 1785 yılına ait bir başka belgede, Hicaz ile Irak arasında kalan bölge olan Necid'den ve Venedik'ten gelen camlar, aynı fiyatla camcı esnafına tevzi edilmekte olduğu halde, kethüda Ali'nin camları, Yahudilere on yedi ve Müslüman esnafa yirmi kuruştan verdiği hususundaki şikâyet üzerine kethüdanın değiştirildiği tespit edilmiştir. (BOA, C.BLD: 14-687) 1780 tarihli bir başka belgede İstanbul'a gelen camlar, camcı esnafına dağıtılıp esnaftan olmayanlara sattırılmaması lazım gelirken kethüdanın dikkatsizliği neticesinde esnaf olmayan başkalarına da sattırıldığı tespit edildiğinden, bundan sonra esnaftan başkasına sattırılmayacağı hususunda kethüdanın taahhüt alınmıştır. (BOA, C.İKTS: 38-1864)

Kethüdaların kendi sorumluluk alanları dışına taşmaları halinde de şikâyetler dile getirilmekteydi. Örneğin, manav esnafı kethüdası vekili Osman Efendi'nin bahçıvan esnafının işlerine müdahale etmesi sonucu bahçıvan esnafı tarafından şikâyet edilmiş ve hakkında gereken tahkikat yaptırılmıştır. (BOA, DH. MKT: 1644-110) Devlet, genel itibarıyla tüccar, esnaf ve zanaatkârlarla ya da devlet görevlilerinin görev suiistimalleriyle ilgili konularda gelen şikâyetlere çözümü “*kadime muhalif olunmamak*” ifadesiyle değerlendirmiş; karar alma mekanizması, sorunları çözerken sadece şikâyetçinin iddiasına göre hareket etmeyerek şikâyetçinin elinde bulunan hüccet, temessük, ilâm, fetva gibi çözüme katkı sağlayabilecek dayanak noktalarına özellikle atıfta bulunmuştur. Devlet, “keyfi bir otorite” kullanımından ziyade rasyonel bir tutumla, herkes için bağlayıcılığı olan hukuka uygun çözümler üretmeye çalıştığı görülmüştür. (Tuğluca 2016:249, 258)

Sonuç olarak, fiyat denetimi tarih boyunca ekonomilerin temel meselelerinden birini oluşturmuştur. Kamu otoriteleri bu sebeple, belli iktisadi ve sosyal hedeflere ulaşmak için hem arz ve talep şartlarını düzenleme hem de sonuçları denetim altında tutma eğilimindedirler. Osmanlı döneminde devletin ekonomi üzerinde bir denetiminin olduğu narh sistemi ile anlaşılmaktadır. Narh sistemi, eksik rekabet piyasalarında tekellerle mücadele etmeyi amaçlayan bir sistemdir. Piyasa şartlarının fiyatları etkilemesine karşı, devlet tarafından oluşturulan fiyat denetimiyle piyasaları düzenlemiştir. Klasik ve sonrası uzun dönemde, Devlet'in tüm karar alma mekanizmasını kanûn-ı kadime uygun şekilde harekete geçirerek keyfilikten uzak, rasyonel yaklaşımla azamî eşitliği gözetme ve böylece ekonomiyi çeviren çarkı elinde tutup yön verme çabaları, gerek genel dünya konjonktürü gerekse içerde yaşanan siyasi, toplumsal gelir eşitsizliği, sıhhi (salgın hastalıklar) ve psikolojik savaşın ekonomiye yansımaları etkisiyle karaborsacılık ve vurgunculuğun önüne geçememiştir. Devlet tarafından gerek şikâyet yoluyla gerekse yapılan denetimlerle ortaya çıkan vurgunculuk ve ihtikâr faaliyetlerinin tespiti yapılarak bunların önlenmesi için sık sık kanunların çıkartıldığı görülmektedir. Kanunlara uymayan ya da onları uygulamayan bazı devlet görevlilerine de cezaların en ağır şekilde uygulandığı yine kaynaklardan anlaşılmaktadır. Merkezi otoriteler tarafından bütün bu alınan önlem ve yapılan kanunî düzenlemelere rağmen, birtakım kişilerin yine de illegal yollara saptığı, darlık ve buhran zamanlarından yararlanmaya çalıştıkları ve türlü hileli yollarla mallarını saklayıp stok yaptıkları görülmüştür. Krizleri fırsata çevirme isteği, kendi nâm ve hesabına çalışma arzusu, daha fazla kâr ve kazanç elde etme hissiyatının ortaya çıktığı bu dönemlerde genellikle kendi halinde olan, kanunlara uyan ve iş ahlakıyla çalışan esnafın ve en çok da halkın ağır ekonomik koşullardan olumsuz olarak etkilendiği görülmüştür. Ne yazık ki, ekonominin kötü olduğu anlarda, dönemi ne olursa olsun bu ve buna benzer davranışların tekrarlandığı ve artarak çoğaldığı değerlendirilmektedir. Gelir dağılımlarını etkileyen, sosyal olarak kutuplaşmayı arttıran enflasyonla fiyatlarda artış, eğer devlet denetimi düzenli olarak uygulanmazsa bir kısım çevreler tarafından haksız kazanç elde etmek için hileli ve kalitesiz ürün satışının yapılmasına ortam hazırlamaktadır. Dolayısıyla merkezi otoriteler tarafından bu ihtikâr faaliyetlerine alınacak yegâne önlem, eskiden olduğu gibi günümüzde de fiyat denetiminin zorunlu kılınması ve hukukî yaptırımlardır; şayet bu gerçekleşmediği takdirde ihtikâr faaliyetleri

geçmişte olduğu gibi günümüzde de tüm gücü ve etkisiyle toplumu olumsuz yönde etkileyen bir mesele olarak kalmaya devam edecektir.

KAYNAKLAR

Barkan, Ömer Lütfi. 1942. "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I, Kanûnnâme-i İhtisab-ı İstanbul-el-mahrûsa, Tarih Vesikalari Dergisi, C.1, S. 5, İstanbul, ss. 326-340.

Barkan, Ömer Lütfi. 1985. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 41, S.1-4, İstanbul, ss. 39-46.

Cezar, Yavuz. 1977. "Bir Âyânın Muhallefâtı: Havza ve Köprü Kazaları Âyânı Kör İsmailoğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi), Belleten, XLI, 161, Aralık, 44 vd., 56. ss.41-78.

Emecen, Feridun. 1993. "Çift Resmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Ankara, ss. 309-310.

Genç, Mehmet.2000. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul.

İbn Haldun, Mukaddime. 1983. Terc. Süleyman Uludağ, C. 2, Dergâh Yay., İstanbul.

İlgürel, Mücteba. 2003. "1116-1119/1704-1707 Tarihleri Arasında Balıkesir'e Ait Narh Düzenlemeleri", *Osmanlı Araştırmaları XXIII*, İstanbul, ss. 11-21.

İnalcık, Halil, 1993. "Adaletnâmeler", C:II, S: 3-4, BELGELER, 1965, 2. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK Yay., Ankara.

İslamoğlu, Huri. 1998. "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Edt:Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 59-81.

İstanbul Kadı Sicilleri 60 Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil (H. 1120-1121 / M. 1709), 2019. (edt: Coşkun Yılmaz), cilt:20, hüküm nu: 644, Orijinal metin no: [96b-5, İBB Kültür A.Ş, İstanbul.

İstanbul Kadı Sicilleri 73 Bab Mahkemesi 197 Numaralı Sicil (H. 1162-1163 / M. 1749-1750), 2019. (edt: Coşkun Yılmaz) cilt: 33, Hüküm no: 165, Orijinal metin no: [23b-5, İBB Kültür A.Ş, İstanbul.

İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 150 Numaralı Sicil (H. 1143-1144 / M. 1730-1732), 2019. (edt: Coşkun Yılmaz) cilt: 65, Hüküm no: 822, Orijinal metin no: [148b-1, İBB Kültür A.Ş, İstanbul.

Kallek, Cengiz. 2000. "İhtikâr", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 21, ss. 560-565.

Karal, Enver Ziya. 1942. Selim III'ün Hatt-ı Hümayûnları, VII seri, No.10, TTK, Ankara.

Kasaba, Reşat. 1998. "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)" Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım içinde, der. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss. 119-127.

Koca, Salim. 1996. "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", Erdem, Cilt: 8, Sayı: 23, Ankara, ss. 465-484.

Köktaş, Murat Altuğ. 2016. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Piyasa Düzenlemeleri: 1500-1700 İstanbul Kadı Sicillerinde Narh Uygulamaları", Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Nisan, 9(2), ss. 219-242.

Köymen, Mehmet Altay. 1986. "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası", Belleten, S. 198, C. L, Ankara, s. 613-620.

Köymen, Mehmet Altay. 1999. Nizamü'l-mülk, Siyâsetnâme, TTK, Ankara.

Kütükoğlu, Mübahat. 1978. "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları", Tarih Enstitüsü Dergisi, İ.Ü.E.F. Dergisi, S:9, İstanbul, s. 2 (1-85)

Kütükoğlu, Mübahat. 2006. "Narh", D.İ.A, C. 32, Ankara, s. 390-391.

Sahillioğlu, Halil. 1967."Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 1, İstanbul, ss.36-53.

Tabakoğlu, Ahmet. 1987. " Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan, İstanbul, ss. 111-150.

Tuğluca, Murat. 2016. Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi, TTK, Ankara.

Ülgener, Sabri . 1984. Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti, Mayaş Yay., Ankara.

Yağcı, Mustafa; Çiğdem Gürsoy.2019. "Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihniyet, Kurumlar ve Para Vakıfları", ADAM Akademi, 9/1, İstanbul, ss. 37-67.

Yıldız, Kenan. 2015. "Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Doğal ve Beşerî Afetler*, C.1, İstanbul.

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Divân-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d.): 79-93, 85-77, 67-128, 14-551, 53-689, 85-374, 85-74, 78-309, 36-204, 85-291, 119-1375.

Divân (Beylikçi) Kalemî Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM. d.): 2-64.

Cevdet Belediye (C.BLD.): 132-6586, 6-254, 14-663, 55-2708, 118-5852, 12-568, 14-687.

Cevdet İktisat (C.İKTS.): 34-1690, 27-1316, 36-1784, 7-344, 3-142, 38-1864.

Dahiliye Mektubî Kalemî (DH. MKT.): 1644-110.

İbnülemin Dahiliye (İE. DH.): 29-2601, 30-2710, 9-879.